

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН АТ ОЮНДАРЫНЫН ЖАНА МЕЛДЕШТЕРИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

АЗИЗБАЕВ С.С.

*тарых илимдеринин кандидаты,
Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы, аскерге чейинки даярдоо жана дене тарбия
факультетинин деканы*

УДК 93/99:798

Көчмөн кыргыз элинин баатырдык мелдештеринин, оюн-зоокторунун эң орчундуусун ат мелдештери түзөт. Себеби кыргыздар жылкыны атам замандан бери багып, колдонуп, өстүрүп келгени белгилүү. Ошол себептен эң алды менен күлүктөрдүн жарышы – **ат чабышты** айтуубуз керек. Жогоруда айтылгандай эле кыргыздар бала чагынан тартып атка минип, азоо тайды үйрөтүп, күлүктү таптап, мелдешке катышып такшалган. Ат чабышта, байгеде күлүктөр эң кеминде 50-60 чакырымга чабылган. Дагы тай чабыш, кунан чабыш, келиндердин байгеси, көр байге деп аталган түрлөрү да болгон. Ат чабыштан башка ат мелдешине **жорго салыш** кирген. Жоргону таптоо өтө татаал жана кылдаттык менен көп жылдар бою жумшалган аракеттерин талап кылган. Себеби жоргонун жүрүшү өзгөчө болуп, ошол жүрүшүнөн жазбай, чогуяп кетпей, тастактап кетпей бир топ алыстыктагы жерге чабылган – 7,10,30 чакырымга. Ошол себептен жоргону көп жыл бою таптаган, жашы улгайып калган адамдар мелдеште да катышышкан. Жорго ошол адамга, бир саяпкерге баш ийип көнгөн.

Кыргыздын эң кызыктуу жана эмоцияналдуу ат оюндарынын бири **кыз күүмай** болгон. Мында өзгөчө эрежеси менен кыз күлүктү минип чуу дегенде качып жөнөгөн. Жигит болсо артынан кубалап жетүүгө аракеттенген. Эгерде жетсе кыздын бетинен өбүүгө уруксат болгон. Жетпей калса кайта кайрылып маараны көздөй келе жатканда жигит алдыда болуп кыз аны кубалап жетсе аркага камчы менен чаап маскаралаган. Бул оюн бардык эле тойлордо, майрамдарда өткөрүлгөн.

Көкбөрү - кыргыздын улуттук ат спортунун жааттык түрү болуп саналат. Көкбөрү мелдеш илгерки замандарда карышкырлар койго тийип, аларды кой кайтарган жигиттер камчы менен, калтек менен чаап, жерден колдору менен эңип ташка чаап өлтүргөндөн пайда болгон оюн дешет. Илгерки эрежеси боюнча «жайма көкбөрү» деп аталып каалагандар катышып, ар бири өзү үчүн улакты тарткан дешет.

Көкбөрүнүн азыркы эрежеси боюнча мелдешке жашы 19 дан жогорку эркектер катышышат. Спорттун бул түрү боюнча мелдешке дайыма машыгып жүргөн, ден соолугу чың, такымы атка көнгөн мыкчыгер жигиттер катыштырылат. Оюнга катышкан жааттар (топтор) 4 кишиден турат. Катышуучулар шым, футболка, өтүк жана баш кийим кийишет.

Көкбөрү боюнча мелдеш жери жумшак тегиз талаада же атайын дайындалган узундугу 400м., туурасы 200м. келген майданда өткөрүлөт. Майдандын ортосунда диаметри 10метр келген айланма болот, ал «маара» деп аталат. Майдандын эки жагында эки тайказан болот. Улакты калыстар айланмага ташташат. Оюнчулар ортодон алып улакты тай казандарга ташташат.

Бир жолку беттешүүгө 20 мүнөт убакыт берилет. Оюндун орто ченинде 5 мүнөт тыныгуу болот. Оюндун эрежеси боюнча улакты эңип алууга, жаатташ өнөгүнө улакты бере салууга, атаандаштарынан улакты тартып алууга, улакты үзөнгүгө бастырууга, ээринен өңөрүүгө уруксат берилет. Бирок, каршылашынын атын тизгиндөөгө, оюнчуну же анын атын чабууга, аттын алдынан туурасынан чыгууга, кыйкырык салууга тыюу салынат. Берилген убакыт мөөнөтүндө кайсы жаат атаандаштарынын тайказанына улакты көп таштаса, ошол жаат жеңишке ээ болот.

Совет доорунда эрежеси спортко ылайыкталып, спорттук разряддары да иштелип чыккан. Көкбөрүнүн эрежесин иштеп чыгууда Ю. Атаходжаев, Ю. Мусин, З. Аманкуловдор өздөрүнүн салымдарын кошушкан. Ал эми атактуу улакчылардан Төлөн Раимкуловду аташыбыз керек. Төлөн Раимкулов дене тарбия академиясын бүтүргөн, күрөштөн, тыйын эңмейден, ат үстүндө ойногондордон болгон. Кыргыздын улуттук спортуна өзүнүн чоң салымын кошкон инсан. Ошондой эле Кыргызстан эгемендүү болгон мезгилден тартып көкбөрү федерациясы уюштурулуп кайрадан өнүккөн. Жогорку Кеңештин депутаты Шерниязов Болот Эстебесовичтин эмгеги да зор десек болот.

Азыркы мезгилдеги атагы чыккан улакчылардан Бишкектин «Аракет» командасынын улакчылары Эрмек Шекитовду, Урмат Кибраевди, «Талас» командасынын улакчысы Кубанычбек Изабаевди, Нарындын «Дордой» командасынын Мукамбет Койчуевди (Муха) атасак болот.

Көк бөрүнүн өнүгүүсү жөнүндө, мелдештерин уюштурууда, эрежесин тактоодо көп салым кошкондордон Темир Дуйшекеевди да атасак болот. Бул инсан көкбөрүнү өнүктүрүүгө көп аракеттенип жүрөт, жазган эмгектери бар, иш жүзүндө да уюштуруу маселелерин чечүүдө салымы

бар.

Оодарыш - эңиш - улуттук ат спортунун бир түрү. Мелдештин максаты – эки балбан бирин бири ат үстүнөн оодарып, тартып же түртүп жерге түшүрүү. Оодарыш боюнча мелдешке күч-карууга толгон ден соолугу таза 19 жаштан өткөн жигиттер катышышат. Минген аттары өкүм, курч жана күчтүү болушу керек. Ар бир кармашуу мөөнөтү -10 мин. (ортосунда 1 мин. тыныгуу). Оодарыш боюнча мелдеш диаметри эң кеминде 45метр болгон тегиз жана түз аянтчада өткөрүлөт. Азыркы эреже боюнча оодарышка катышуучулар 5 салмак түркүмүнө бөлүнөт: 50килограммга чейин - жарым жеңил салмак; 60кг. га чейин-жеңил салмак; 70кг. га чейин – орто салмак; 80 кг. га чейин – жарым оор салмак; 80 кг. дан жогорку – өтө оор салмак. Мелдешке түшүүдө балбандар калың шым, курдан өйдө жагы жылаңач болот, өтүк кийип, жоолук, кур байланышат. Оодарышта каршылашын аттан оодарып түшүрсө (атаандашынын денесинин кайсы гана мүчөсү болбосун жерге тийген учурда оодарылып түштү деп эсептелет) жеңишке ээ болот. Мелдеш учурунда атаандашын курдан (белбоодон), колдон, буттан кармоого, тулку боюн кучактап алууга, түртүүгө, өз атынын мойнунан кучактап алууга, тизеси же буту менен атаандашынын атын таканчыктоого уруксат берилет. Оодарыш боюнча спорттук даражалары да белгиленген. Улуттук спорттун бул түрү боюнча эл аралык мелдештер өткөрүлөт жана эл аралык даражадагы чебери деген наам ыйгарылат.

С.Е. Дмитриевдин «**Шабдан баатырдын ашында өткөрүлгөн мелдештер жөнүндө**» 1913 – жылдын 18 январында жасаган докладына кайрылсак илгери кыргыздарда ат чабыш кандайча өткөрүлгөнү, кандай өзгөчөлүктөрү болгону билинет.

Кыргызстандын дене тарбиясынын жана спортунун тарыхы боюнча эң эле баалуу булактары болуп ХХ-кылымдын башталыш-шындагы орустун окумуштууларынын эмгектери саналат. Булардан саякатчы Ю.Д. Головинанын, этнографтар – С.Е. Дмитриевдин жана С. Загряжскийдин, зоолог Н.А. Северцовдун ж.б. окумуштуулардын эмгектерин атасак болот.

Кыргыздын оюндарынын жана мелдештеринин бир тобун толук көрсөткөн эмгектин бири болуп орустун этнографы С.Е. Дмитриевдин Шабдан хандын астындагы байгени, эр сайышты, күрөштү сүрөттөгөн илимий доклады болуп эсептелинет. Бул доклад 1913 – жылдын 18 –январында Россиянын Императордук Географиялык коомунун этнография бөлүмүнүн чогулушунда жасалган. Ошол эле докладдын маалыматтары кийин 1914-жылы өзүнчө китепче болуп басылып чыккан.

Аталган эмгек жеке эле дене тарбиянын тарыхы үчүн эмес, жалпы эле кыргыздардын тарыхы жана этнографиясы үчүн да бирден бир баалуу жазма булак болуп саналат.

Өзүнүн аталган илимий докладында орустун этнографы С.Е. Дмитриев Шабдан хандын ашында 1912 – жылдын октябрь айында болгон байге, эр сайыш жана күрөш боюнча мелдештерин көргөнүн көргөндөй, укканын уккандай кылып жазганы өтө эле баалуу дарек десек болот.

С.Е.Дмитриевдин маалыматтарынан биз кыргыздардын оюндары, мелдештери кандай учурларда өткөрүлөөрүн, аларды кимдер жана кандай эреже менен уюштураарын биле алабыз.

Бул даректин эң эле баалуу жана окурмандар үчүн кызык жерлери көп. Мисалы, Шабдан хандын ашындагы **чоң байгеге 172 күлүк** катышканын алып көрөлү. Муну азыркы ат чабыш мелдештерине салыштырып көрсөк өтө эле зор масштабы менен айырмаланат. Аттардын байгеси, мелдешти өткөрүүдөгү шаан-шөкөттөр мелдешке катышкан баатырлар, күлүк аттар жөнүндө да толук маалыматтар берилгени менен өзгөчөлөнөт.

Кыргызстан Россия Империясынын карамагына кошулгандыктан байгени уюштуруудагы орус-казак аскерлеринин катышуусу менен эрежени тактап колдонуу, аттарды алмашууга, аларды илгеркиче жөлөп, сүйрөп, жетелеп сүрөөгө, каршылаштарынын атына, катышкан чабандестерге доо кетирүүгө жол берилбегендиги жөнүндө да докладда көрсөтүлгөн.

Ат чабыштын өтө эле алыскы аралыкка болгондугу (аттар 40,5 километрден ашуун жерге чабылган экен), анда биринчи болуп өтө жакшы убакытты көрсөтүп 1 саат ½ мүнөт, ошол кездеги Россиянын рекордун жаңылагандыгы далилденет. Чоң аламанды 25 атка байге чектелип алардын баш байгеси 5000 рубль экени көрсөтүлөт (ошол кезде 1 койдун баасы 1 рубль болгон). Кыргыздын күлүктөрү англиялык асыл тукум күлүктөрдөн ашып келгенине С.Е. Дмитриев өзгөчө баа бергени да сыймыктануу менен айтсак болот.

Ошондой эле кыргыздарда күлүк атты таптоонун атайын ыкмалары да болгон экен ага төмөнкү маалыматтар күбө боло алат.

Кыргыз элинин эң кызыктуу жана дайыма той-аштарда өткөрүлүүчү мелдешти байге (ат чабыш) болуп саналат. Күлүк ат өзүнүн ээсине атак-даңкты алып келген жана жакшы байгеге жеткирген. Ошондуктан күлүктү таптаган саяпкерлердин баркы да өтө жогору бааланган. Кылымдар бою атты таптап байгеге салган саяпкерлердин өзгөчө ыкмалары да калыптанган.

Керектүү маалыматтарды топтогон кезде биз кыргыздын эпосторун, дастандарын,

санжыраларын, илимий, тарыхый жана адабият китептерин колдондук. Кыргыз элинин эң кызыктуу жана дайыма той-аштарда өткөрүлүүчү мелдешти байге (ат чабыш) болуп саналат. Күлүк ат өзүнүн ээсин атак-даңкка алып келген жана баалуу байгени жеңип алган. Ошондуктан күлүктү таптаган саяпкерлердин баркы да өтө жогору бааланган. Кылымдар бою атты таптаган байгеге салган саяпкерлердин өзгөчө ыкмалары да калыптанган.

«Манас» эпосунда экинчи «Семетей» деген бөлүгүндө аттарды чабууга даярдоо жөнүндө кызыктуу маалымат берилген. Бул эпизоддо Каныкей Бухарада боло турган ат чабыш мелдешине Тайторуну катыштырууну чечет. Ошентип, ат чабышта Тайтору жеңиш үчүн Каныкей көп жолу саяпкерлер менен маектешип, аттарды чабышка даярдоонун ыкмасын билип алган. «Ал Тайторуну алып тоону көздөй Чок-Ак Чий өрөөнүнө жөнөп ачуу терин (чоң терин) чыгарып даярдаган».

Мурунку убакытта гана эмес, азыркы күндөрдө да тоодогу айылдарда жашаган кыргыздар кичинекей бала кезден баштап ат минүүгө үйрөтүлөт да алар тоолуу, таштуу жана бийиктикте жайгашып кыйын ашууларды ашып өтө алышат. Ошондуктан кыргыз элинде ар түрдө ат чабыш оюндары өнүккөн. Ат чабыш мелдешине тайлар, үч жылдык кунандар 3-5 чакырым жана 7-10 чакырым аралыкка өткөрүлгөн байгеге катышышат. 30-50 чакырымга чоң аттар катышкан изилдөөнүн негизинде 40-50 чакырымга, кээде 100 чакырымга чейин ат чабылганы белгилүү. Кыргыз элинин эпосторунда, дастандарында жана санжыраларда атактуу күлүк аттар жөнүндө ар кандай маалыматтар берилген. Мисалы, Аккула, Тайтору, Чалкуйрук, Телтору, Сарала жана башкалар. Ошондой эле тарыхый маалыматтар боюнча бир нечен атактуу күлүктөрдү атасак да болот. Бугулардан Садык баатырдын атактуу күлүгү «Кырк мачкер» дегени 1760-1770 – жылдарда даңкы чыккан экен. Сарыбагыштардын Төрөкелди баатырынын «Ак Кызыл» деген күлүгү 1835-1850 – жылдарында нечен байгеге жеткен. (К. Жусуповдун «Кыргыздар» деген китебинен алынган маалыматтар).

Казахтардын султаны Кенесхандын ашында бугулардын Сарыкери 1000 жылкыны биринчи байге катарында 1853-жылы жеңип алган. Ал эми Шабдан баатырдын ашында болсо 10 асый болгон бышты (+төгөн уулу Борончунун күлүгү) 5000 рубльге барабар байгени жеңип алган. Ошондогу чоң байгенин аттар чабылган аралыгы 40,5 чакырым болгонун Дмитриев С.Е. китебине жазып кеткен. Ошол күлүк бүткүл Россиялык рекорду бузуп жаңы рекорд койгону да көрсөтүлөт.

Атам заманда күлүктү таптоонун ыкмаларында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү болгон экен. Атты таптоонун эң бир керектүү талаптарынан болуп атты суутуу эсептелинет. Атты машыктырып, чаптырып келгенден кийин байлап коюу керек, суутуу ыкмасы болот дешет саяпкерлер.

Таптаганда алгачкы күндөрдө бастырып 10-15 чакырымдай жерди өтүү керек экен. Акырындык менен желдиргенге өтүүсү керек деп айтылат. 15-20 күндө атты чогойтуп машыктырат. 2-3 айдан кийин толук аралыкта 30-40 чакырым жерге чаптыруу керек дешет. Күлүк атты таптаган кездерде ага жем, чөптү тойгуза бериш керек деп айтылат. Жазгы маалда болсо беде берип багышат экен. Жайында жана күзүндө болсо бетегеге чалдырып тойгузуу туура дешет. Ошол эле мезгилдерде жем баштыкка арпа, таруу, кээде буудай, күрүч берип тойгуза багуу керек экен.

Атты чабылаарына 2 күн калганда чоң терин чыгаруу керек болот экен. Андан кийин «таң ашырып» байлап коюшат. Бир күн калганда машыктыруу жеңил болушу керек экен жана чөп гана берилет экен.

Күлүк атты саяпкер таптаган болсо аны көп жылкыдан сынчы тандайт деп айтылат санжыраларда.

Атты таптаганда бир нече ыкма менен даярдыгы билинген:

-биринчиси боюнча тери калбаганы текшерилет;

-экинчи ыкма боюнча – денедө май калбашы керек деп айтылат;

- үчүнчү ыкма боюнча – денеси булчундуу, көрктүү болуп турат экен.

Ат чабыш учурунда кайсы бир начар тапталган, же табы жетпей калган болсо күлүктүн өлүп калышы да мүмкүн болот. Саяпкерлердин айтуусу боюнча бул үч себептен болот экен:

- биринчиден – ачка болгондуктан;

- экинчиден - өтө эттүү болгондуктан, семиздиктен;

- үчүнчүдөн – күлүктүн тери толук чыгарылбагандан.

Күлүктүн даяр болгондугун, байгени жеңе турганын сынчылар жана тажрыйбалуу саяпкерлер ар кандай белгилерден эле билип алышат экен.

Алар жөнүндө мындай дешет:

- күлүк ат ойнооктоп, жулунуп, ала качып турат экен;

- жүнү тиктийип, көздөрү алаңдап калат дешет;

- заарасы тунук болсо абалы жакшы дешет.

Саяпкерлер күлүк атты таптаганда анын мүнөзүнөн, абалынан, сырткы көрүнүшүнөн жеңишке

жетээрине же жетпесин билип коюшат деп айтылат. Атактуу саяпкерлер, сынчылар таптоонун жетиштүү экенин же болбосо канча күн жетпей калганын билип турушат экен.

Мына жогоруда көрсөтүлгөн ыкманы азыркы мезгилде да колдонсо болот деп ойлойбуз. Изилдөөнү дагы улантып, дагы башка ыкмаларга салыштырып жана практика жүзүндө текшерип көрүү бул келечекте өткөрүлө турган изилдөөлөрдүн максаты деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар

1. Загряжский Г. Киргизские очерки. Аш или тризна по умершим. «Турк. Вестн.» 1873г., №1, с.3.
2. С.Е.Дмитриевдин «Шабдан баатырдын ашында өткөрүлгөн мелдештер жөнүндө» 1913 – жылдын 18 январында жасаган доклады. (Россиянын Императордук Географиялык коомунун этнография бөлүмүнүн чогулушу)
3. «Манас» - кара сөз менен. (К.Жусупов). Бишкек: КЭНын башкы редакциясы. Эл аралык «Мээрим-фонду».